

ПРЯМА МОВА ЯК ЗАСІБ ЕКСПРЕСИВНОГО СИНТАКСИСУ В РОМАНІ Ю. ЯНОВСЬКОГО «ВЕРШНИКИ»

Угненко К. С.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Статтю присвячено аналізу прямої мови як засобу експресивного синтаксису в романі Ю. Яновського «Вершники». Визначено виражальні можливості цього засобу та схеми будови реплік. З'ясовано, як елементи прямої мови, уведені до різних видів речень та надфразних єдностей, змінюють модальні, морфолого-синтаксичні та експресивні особливості усєї фрази. Простежено приклади економії мовних засобів за рахунок усичення стандартних структур мови автора і персонажів, що пришвидшує загальну динаміку тексту та злитовує його. Особливу увагу приділено завданням елементів прямої мови, їхнім морфолого-синтаксичним особливостям, які створюють загальний мовний «колаж» стилістичного синтаксису досліджуваного твору.

У статті розглянуто різні види реалізації прямої мови, зокрема монологи, діалоги, внутрішні монологи та їхні трансформації. Установлено, що лексичний склад, ідейно-тематичне навантаження, синтаксична побудова різних форм реалізації прямої мови та їхня взаємодія із різними стилістичними фігурами репрезентують не лише комунікативне, а й експресивно-стилістичне завдання реплік. Проаналізовано різні морфолого-синтаксичні особливості прямої мови, зокрема значну кількість повторюваних частин мови, однорідних простих присудків і другорядних членів речення, вставних конструкцій у репліках, що формують образне сприйняття читачем того, про що йде оповідь у новелах. Спостережено, як фрагменти мови персонажів «вливаються» у загальний контекст твору, таким чином посилюючи пафос описуваного автором, надаючи аксіологічного відтінку, оскільки через мову персонажів читачеві легше зробити власні висновки і дати оцінку тому, що відбувалося на початку ХХ століття. Трансформовані Ю. Яновським діалогічне, монологічне та полілогічне мовлення формують оригінальність і художню новизну роману серед інших творів неоромантичної течії.

Ключові слова: художня мова, ідіостиль, експресивність, емоційність, пряма мова, монолог, внутрішній монолог, діалог, полілог, репліка.

Ughnenko K. S. Direct speech as a means of expressive syntax of Y. Yanovsky novel "Horsemen". The article is devoted to the analysis of direct speech as a means of expressive novel syntax in short stories. The explicit possibilities of this means and schemes of the statements structures are defined. It is found out that the elements of the direct speech, introduced into various types of sentences and paraphrase unities change modal, morphological-syntactic and expressive features of the whole phrase. The examples of savings linguistic means can be traced through the truncation of the standard structures of the characters and author's language, which speeds up the overall dynamics of the text and unites it. Particular attention is paid to the tasks of the direct speech elements, their morphological-syntactic features which create the general linguistic "collage" of the stylistic syntax of the novel in short stories.

The article deals with different types of direct speech implementation, in particular monologues, dialogues, internal monologues and their transformations. It was found out that the lexical composition, the ideological and thematic loading, the syntactic construction of various forms of direct speech implementation and their interaction with different stylistic figures represent not only the communicative but also expressive-stylistic tasks of statements. Various morphological and syntactic features of the direct speech are analyzed, in particular, the abundance of repetitive parts of speech, homogeneous simple predicates and secondary parts of the sentences, insert constructions in statements, forming a figurative perception by the reader of what is happening in short stories. Attention is paid to the language fragments of the characters that "fuse" into the overall context of the work, thus enhancing the pathos described by the author, giving an axiological shade because through the characters speech it is easier for the reader to make their own conclusions and understand what happened in the early twentieth century. Transformed dialogic, monologic and polylogical speech by Yuri Yanovsky form the originality and literary novelty of the novel among other works of the neo-romantic school.

Key words: artistic language, idiosstyle, expressiveness, emotionality, direct speech, monologue, internal monologue, dialogue, polylogue, conversational turns.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Кожен функційний стиль мовлення обслуговує певну сферу діяльності суспільства. Найбільш розповсюдженим і знайомим багатьом науковцям є вияв літературної мови як мистецтва слова у вигляді художнього стилю, або мови художньої літератури. Варто зазначити,

що художній стиль є певним синтезом авторського бачення картини світу загалом та довоколишньої дійсності.

Аби виконати естетичні завдання якомога краще і вліпити в тексті всю специфіку художнього слова, автор має підібрати мовний матеріал, який відзначається високим рівнем оригінальності та виражаль-

ної новизни, образністю, емоційно-експресивним навантаженням семантики твору і оцінними елементами. Вивчення мовного матеріалу роману, зокрема прямої мови, з погляду синтаксичної будови є основною проблемою статті.

Образність повідомляє читача про певне поняття, покладене в основу художнього слова, тобто відображає його внутрішню форму. Інакомовлення – процес, на основі якого відбувається трансформація внутрішнього змісту в певний стилістично сформований образ.

Основним завданням експресивного синтаксису є виявлення співвідношень формального і семантичного наповнення мовних одиниць твору. С. Єрмоленко у праці «Синтаксис і стилістична семантика» зазначає: «Звичайно, аналіз внутрішніх формально-семантичних відношень між одиницями синтаксичного рівня, які проєктуються на стилістичні категорії, виявляється справою значно важчою, ніж кваліфікація стилістично маркованих засобів синтаксису за їх належністю до певних функціональних стилів» [3, 40].

Ідіостиль Ю. Яновського відзначається використанням стилістичних фігур (розгортання, згортання) та риторичних фігур, прямої мови у нетиповому значенні, вивчення яких у сьогочасному синтаксисі української мови посідає особливо важливе місце. На нашу думку, актуальним є аналіз елементів прямої мови як важливих складників, що формують цілісність експресивного синтаксису мови роману «Вершники».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тексти Ю. Яновського як у мовознавчому, так і літературознавчому аспекті активно почали вивчати в другій половині ХХ століття. Це передусім студії дослідників художньої літератури І. Лучника, А. Сіроша, О. Полторацького. Суто лінгвістичних досліджень мовного стилю роману «Вершники» набагато менше, ніж літературознавчих. З-поміж мовознавчих привертають увагу праці І. Білодіда «Синтаксис роману «Вершники» Ю. Яновського» та «Лексика роману «Вершники» Ю. Яновського» [1], Л. Домілівської «Ідіостиль Ю. Яновського в контексті лінгвоестетичних парадигм першої половини ХХ ст.» [2]. Однак і в цих працях проблему функціонування прямої мови як засобу експресивного синтаксису в романі порушено побіжно.

Формулювання мети і завдань статті. Структура, морфолого-синтаксичне наповнення, стилістичні фігури, введені в пряму мову або частиною якої вони є, пафос та ідейна належність – усі ці елементи роблять мову кожної новели яскравою та образною для читача й цікавою для дослідника. **Мета** пропонованої статті – розглянути фрагменти прямої мови не в суто комунікативній, а в експресивній, виражальній їх значущості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша новела роману «Подвійне коло» уже з перших абзаців демонструє майстерний синтез мови автора та елемента прямої мови.

<...> ось і розбіглися всі по степу, і Оверко перемиг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав (7).

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баитан із кавунами, і коні зупинилися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!» (7).

Важливим і в класичному розумінні правильним варіантом прямої мови в тексті є поєднання мови персонажа – репліки як такої – з мовою автора. У наведених прикладах ми такого не бачимо. Отже, насамперед варто зазначити, що Ю. Яновський у романі відходив від стандартної схеми побудови прямої мови та форм її реалізації. Фрагменти мови персонажів «уливались» в загальний контекст того, що відбувається. Таким чином посилюється пафос описуваного автором, з'являється аксіологічний відтінок, оскільки через мову персонажів читачеві легше зробити власні висновки і дати оцінку тому, що відбувалося на початку ХХ століття.

Усі три наведені елементи прямої мови є складниками ознайомлювальної частини новели. Автор повідомляє читачеві, де коли і за яких умов усе відбувається, хто є основними дійовими особами цієї частини роману. Аби увиразнити опис локації і актуалізувати зовнішні характеристики братів Половців, зробити текст «живим» і емоційно цікавим, Ю. Яновський уводить кілька фраз, які є особливо значущими для стилістичного синтаксису новели.

«Рубай, брати, білу кість!», «Сюди веди!», «Шукай, куме, броду!» – усі ці приклади прямої мови персонажів є односкладними означено-особовими реченнями, головні члени яких виражені дієсловами у формі наказового способу, речення також ускладнені звертаннями. Елементи прямої мови саме такої структури автор використовує не випадково: вони виражають інтенсивність дії за рахунок способу дієслова та надають текстові посиленої виразності завдяки окличним і спонукальним за метою висловлювання реченням. Варто зауважити, що зовнішня схожість усічених структур прямої мови з гаслами у традиційному вигляді налаштовує читача на тогочасний пафос: ідейність, народна стихія, боротьба розуму й серця.

На початку новели «Подвійне коло» швидко змінюються події, з'являються різні персонажі, однак те, чіє слова наведено в тексті, читач розуміє одразу. Пояснюється це тим, що попередній контекст завжди містить у собі ім'я мовця. По-перше, це яскравий приклад економії мовних засобів за рахунок усічення стандартних структур «Мова Персонажа, – мова Автора», що пришвидшує динаміку тексту, дає змогу прочитати його на одному диханні. По-друге, такий авторський вибір стилістично злютовує текст, надає йому цілісності сприйняття загального емоційного плану.

Наступний приклад новели «Подвійне коло» є однією з форм реалізації прямої мови – діалогом.

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку заклад за френч і зіпсував одягу кров'ю. «Та я, мазепо проклятий!» – «Ну, що? Допомогли тобі твої генерали?» (7).

Розмова між Оверком і Андрієм Половцями є зовнішньо модифікованою, тобто діалог подано не за синтаксичними нормами – кожна репліка з нового рядка. Перше, на чому варто наголосити з читачького погляду, – це сприйняття діалогу не як прямої мови, а як ще однієї зміни картинки сюжету.

Слів автора в діалозі немає. Є лише опис зовнішнього вигляду персонажів. Розрізнити, де чия репліка, дозволяє саме емоційне забарвлення слів та побудова речень за принципом «питання – відповідь». Питання в діалозі є експресивно піднесеними, але з відчутною долею сарказму, відповіді ж навпаки – чіткі, з негативною семантикою. Отже, бачимо, що розрізнення належності прямої мови спирається на піднесену виразність її компонентів.

Звертання «брате», «мазено проклятий», вигук «тю-тю», риторичне питання та окличність реплік діалогу загалом удокладнюють його порівняно з попереднім і наступним контекстами. Завдяки цьому читач розпізнає авторську форму реалізації елементів прямої мови – мови двох персонажів у модифікованій формі. Варто зауважити, що такий спосіб подання діалогу не сповільнює оповіді, тому що пряма мова майже не містить предикативних центрів або ускладнювальних елементів. Репліки читаються легко, оскільки стають емоційним обрамленням попереднього контексту.

Наступний приклад демонструє майстерне поєднання тексту описово-подієвого плану з елементами прямої мови.

У пилюці, як у тумані, блискалки постріли, груди розривала спека, майстро дмухав невірною й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «наша бере, і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний світ, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» – почувлася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулети, раптом завмерли постріли (10).

Усічені репліки Панаса Половця, вилучені чи то з монологу, чи то з діалогу, сприймаються читачем як продовження накопичених однорідних елементів у складі ампліфікації. На нашу думку, Ю. Яновський обрав саме таке поєднання мовлення персонажів з авторським, оскільки наведене оформлення прямої мови дозволяє сприймати події, які відбуваються на полі бою, невіддільно від того, що відбувається з родиною Половців – головними дійовими особами роману.

Тільки наприкінці речення автор інформує читача про те, що наведені в лапках слова – це слова Панаса Половця. Але за рахунок того, що лексеми є частиною ампліфікації, вони не сприймаються як суто індивідуальні. Вони є всенародними, уособлюють в собі настрій не однієї особи і навіть не однієї родини.

Таке оформлення елементів прямої мови як частини стилістичної фігури, яке до того ж не характеризується певним способом реалізації (не відомо, це слова монологічного чи діалогічного характеру), надає мові новели нового структурно-стилістичного звучання. Ю. Яновський в одне речення об'єднує мову автора й персонажів із загальним описовим планом подій, виражаючи все це однорідними предикативними центрами або

реченнями з неускладненою структурою на основі безсполучникового зв'язку. Можемо підсумувати, що саме в таких нюансах і виявляється ідіостиль автора, де виразно-зображувальна якість мовлення формується за рахунок «інструментів» стилістичного синтаксису.

Друга новела роману «Дитинство» відрізняється від першої не тільки ідейно-тематичним наповненням, але й завданнями елементів прямої мови, їхніми морфолого-синтаксичними особливостями та контекстуальним оточенням.

Репліки, ужиті в тексті новели, вирізняються однією авторською тенденцією – відсутністю прямої вказівки на їх належність. Усі елементи прямої мови – це частини великого мовного «колажу», який відображає сприйняття світу малим Данилком Чабаном.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже пересердилась за цілий день, «боліло? – питає прадід Данило, – а ти не зважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує, то хай і б'є, <...> інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний» (22).

Наведений уривок читач сприймає як потік свідомості малого хлопчика, оскільки автор репрезентує водночас багато дій і станів Данилка, доповнених філософськими роздумами старого прадіда. Така хаотичність у почуттях головного персонажа дає можливість не лише уявити себе присутнім під час розмови «різних поколінь», але й перейнятися емоційно-експресивним напруженням цієї частини новели. Інструментом для цього в Ю. Яновського слугують саме елементи прямої мови.

По-перше, слова прадіда не мають належного класичного оформлення, у вигляді однорідного предикативного центру вони «вплітаються» в аналіз ситуації малим Данилком, стають частиною потоку думок, тому формально вирізняються лише наявністю лапок та словами автора. Із семантико-синтаксичного погляду односкладне безособове речення «*Боліло?*», що до слів автора не ускладнено жодними іншими членами речення, робить на собі максимальний акцент та зосереджує увагу читача. Нейтральна лексема *боліло* в контексті попередніх нагромаджених граматичних основ та синтаксичної ізольованості від другорядних членів речення набуває нових аксіологічних відтінків: прадід уособлює в собі безапеляційне розуміння та співчуття.

Елемент прямої мови старого Данила реалізується у вигляді уявного діалогу, де репліка-запитання є фактично відсутньою, але її наявність чітко усвідомлюється читачем. Репліка-відповідь, навпаки, засвідчена на письмі, але має монологічний характер. Проаналізований специфічний спосіб реалізації прямої мови дає змогу за економного використання мовних засобів показати сакральний зміст описуваного – чуттєвий зв'язок двох поколінь. Зазначимо, що таке розуміння структурно-семантичних особливостей мови персонажів і формує неповторний ідіостиль Ю. Яновського.

Наступний приклад демонструє, як в опис подієвого плану органічно вплітаються елементи полілогу та монологу, створюючи неперевершений романтично-фольклорний тон оповіді.

Чарка кружляла од старого до малого, «нехай спочивають та й нас дожидають», «щоб їм легко лежати і землю держати», і коли батько Ригор заводив про страшний суд – люди сходилися звидусіль, і шкандибали старці – «та подайте ж ви, матінко моя, подайте», і мама сиділа зажурено над бабиною могилою, «а до нас страшний суд наближається», – співав батько Ригор» (9).

Письменницька майстерність Ю. Яновського виявляється в тому, як нестандартно письменник подає слова автора перед репліками персонажів. Елементи прямої мови не можна було б віднести до полілогу, якби не вказівка на те, що «чарка кружляла од старого до малого». Відповідно читачеві стає зрозуміло, що наступні слова мають не одного автора. Такий спосіб передачі чужого мовлення увиразнює емоційну картину тексту, тому що кожен присутній зі згаданих вимовлятиме слова з відповідною лише йому яскравістю та піднесеністю. Абзац насичено репліками не тільки полілогічного, але й монологічного характеру.

Новела роману «Шаланда в морі» репрезентує здебільшого або внутрішні монологи, або поодинокі репліки персонажів. Важливо підкреслити, що в цій частині роману Ю. Яновський не реалізує свого специфічного бачення структури прямої мови. У тексті все чітко розподілено і зрозуміло: де слова автора, а де – персонажа. Значення такого письменницького відходу від раніше заявленого власного бачення прямої мови зосереджено в самій суті новели. Чуттєвість, емоційна напруга і переживання – ось основні вектори, що «керують» розвитком подій. Тому письменникові важливо було зосередитися не так на зовнішньому оформленні реплік, як на їхньому семантичному наповненні.

«Ой, пішов ти в море, Мусієчку, – голосила вона мовчки, – та й слід твої солона вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями прогортала та до берега тебе покликала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени в море негоду та оджени й тумани, а я стоятиму тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла» (35).

Наведений уривок є внутрішнім монологом старої Половчихи – «маяка негасимої сили» новели. Одразу варто зазначити, що монологу у звичному розумінні, діалогу або полілогу, у яких головна героїня бере участь, немає. Це одразу говорить про її психо-емоційний тип, представники якого схильні тримати всі переживання всередині себе. Тому під час аналізу внутрішнього монологу варто звертати увагу на кожну лексичну і граматичну деталь, які формують образ персонажа.

Контекст наведеного уривка вказує на те, що стара Половчиха зовнішньо була спокійною. Перші ж слова автора «голосила вона» говорять про зворот-

не. Така письменницька «гра» на контрасті дозволяє читачеві краще зрозуміти семантику кожної лексеми з репліки, важливість ужитих порівнянь і повторів.

Мова матері половецького роду стилізована під народне голосіння, у якому нерозривно поєднані між собою елементи подієвості (*пішов ти в море*), опису природи (*солонна вода змила, подми, вітре-трамонтане*) й внутрішнього стану героїні (*я стоятиму тут самотня до краю*). В єдине ідейно-стилістичне та експресивне ціле вказані різні частини поєднує лише один сполучник *та*. До речі, саме ця частина мови художньо увиразнює репліку, створює ефект алітерації, що, своєю чергою, так само формує емоційне нагнітання в описуваному.

Велика кількість повторюваних особових займенників *я, ти*, однорідних простих присудків і другорядних членів речення, звертання у репліці створюють своєрідний потік свідомості, що формує образне сприйняття читачем того, що відбувається у новелі.

Отже, зауважимо, що саме звукове та структурне оформлення внутрішнього монологу героїні, його синтаксична будова допомагають розкрити багатство образного мислення Ю. Яновського, його неординарний підхід до розуміння завдань і стилістичних можливостей прямої мови. У новелі «Шаланда в морі» вона є частиною внутрішнього світу Половчихи, елементом опису її психічного стану, що у відповідному контексті формують особливо відчутну експресивність мови твору.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Вивчення елементів прямої мови дає розуміння значущості семантико-структурної організації мови персонажів й автора в романі, висвітлює події твору з погляду їхньої ролі у формуванні виразності художнього зображення та забезпеченні емоційного впливу на читача.

Новела «Подвійне коло» насичена уривчастими репліками, що є органічними складниками не тільки опису подієвого плану, але й відтворення психічного стану персонажів. Превалювання діалогічного мовлення в неklasичному оформленні робить першу новелу роману емоційно яскравою. У «Дитинстві» ідейно-тематичні завдання автор реалізує елементами прямої мови, що є символічними за рахунок лексичного складу і експресивно увиразненими завдяки контекстуальним і синтаксичним особливостям мови автора. Новела «Шаланда в морі» репрезентує внутрішній монолог зі своїми особливостями як можливість показу емоційного стану головної героїні.

Сьогодні вивчення прямої мови в межах експресивного синтаксису мови роману Ю. Яновського «Вершники» є перспективним, оскільки монологічне, діалогічне та полілогічне мовлення виконують не суто комунікативне, традиційне, завдання, а розкривають зміст твору на інших рівнях мовної структури і слугують формантами естетичного значення одного з кращих романів української художньої прози.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського / І. К. Білодід. – К. : Вид-во Ак. наук УРСР, 1955. – 129 с.
2. Домилівська Л. В. Ідіостиль Юрія Яновського в контексті лінгвоестетичних парадигм першої половини ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Домилівська. – Київ, 2011. – 18 с.
3. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наук. думка, 1982. – 209 с.
4. Мацько Л. І. Стилістика української мови : [підруч.] / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько / [за ред. Л. І. Мацько]. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
5. Фігура мови // Українська мова : [енциклопедія]. – [3-тє вид., зі змін. та доповн.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 756.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Яновський Ю. І. Вершники. Мир : [романи] / [післямова І. Муратова; ілюстрації Ю. Бондаренка] / Ю. І. Яновський. – К. : Молодь, 1980. – С. 7–86.